दिवाकरद्युतिः

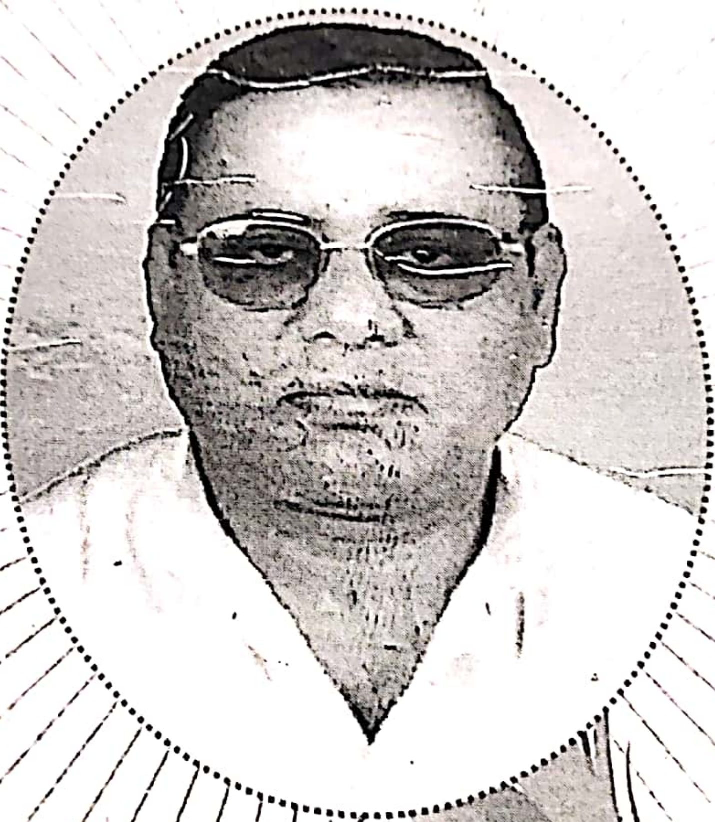

वेदमार्तण्डाचार्यदिवाकरमहापात्राभिनन्दनग्रन्थः

Scanned with CamScanner

दिवाकरद्युतिः

(वेदमार्तण्ड-आचार्यदिवाकरमहापात्राभिनन्दनग्रन्थः)

प्रकाशिका –
अर्वाचीनसंस्कृतसाहित्यपरिषद्
सी ६२, अक्षरधाम टेनामेन्ट्स,
मथुरानगरी समीप, उत्तरचोक,
वडोदरा, गुजरात. 390020
२०१६

ISBN :978-93-827 13-15-9

प्रतिलिपयः - ३००
प्रकाशनवर्षम् - २०१६
मूल्यम् – ५००
प्राप्तिस्थानम् – वेदनिकेतनम्, लुहागडजागा, शंकरानन्दमथलेन्
तिआडिसाहि, पुरी- ७५२००१ , ओडिशा
दूभाषा- ०९४३७६९७५३०

मुद्रणम् – Pagemaker Computer Services
117, Bapuji Nagar, Bhubaneswar - 751009

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

भारतीयप्रतिभातत्त्वचिन्तनपरिप्रेक्ष्ये वामनो राजशेखरश्च

डॉ. ललितपटेलः

चतुर्वर्गफलप्राप्तिः काव्यादेव विश्वनाथोक्तदिशा ।[१] कवेः वाणीं तद्गतञ्च माधुर्यमनुभूय पीत्वा च यादृशं सुखं भावकाः जनाश्चानुभवन्ति न तादृशमन्ये । मानवीयजीवनोद्देशस्य जीवनोपायानां च प्रदर्शनं तेषामिष्टं भवति । न च वैदुष्यस्य सम्प्रतिष्ठापनं तेषां प्रियम् ।[२] वस्तुतः काव्यस्य पक्षद्वयं भवति अभिव्यक्तिपक्षः अनुभूतिपक्षश्च । उभयोरप्येतयोः प्रभावेण काव्यपाठकयोर्मध्ये एकत्वस्य प्रतिष्ठापना सञ्जायते । इदमेकत्वमेव रसात्मकता भवति ।[३] रसात्मकतायाः आविर्भावो विलक्षणकविकर्मणा जायते । एवंविधस्य काव्यस्य लोकोत्तरत्वादेवाचार्य आनन्दवर्धनस्तस्य प्रशंसायामेवमाह --

प्रतीयमानं पुनरन्यदेव वस्त्वस्ति वाणीषु महाकवीनाम् ।
यत् तत् प्रसिद्धावयवातिरिक्तं विभाति लावण्यमिवाङ्गनासु ॥[४]

एतादृशस्य लोकोत्तरवर्णननिपुणकविकर्मकाव्यत्वस्य समुल्लासे (निर्माणे) कः हेतुः ? इत्यस्य चिन्तनं द्विधा प्रवर्तते साहित्यपरम्परयाम् ।(१) प्रतिभा – व्युत्पत्ति – अभ्यास-श्चेत्येतत्वस्त्रितयं हेतुः काव्यसमुल्लासे ।(२) प्रतिभा प्रतिभानं शक्तिर्वा हेतुः काव्यनिर्माणे । तत्र प्रथमं चिन्तनं -- बहुशः **काव्यशास्त्रीयग्रन्थकर्तारः** मन्यन्ते । यथा- नैसर्गिकी च प्रतिभा श्रुतं च बहुनिर्मलम् । अमन्दश्चाभियोगोस्याः कारणं काव्यसंपदः ॥[५] - दण्डी

काव्यं तु जायते जातु कस्यचित् प्रातिभावतः । शब्दाभिधेये विज्ञाय कृत्वा तद्विदुपासनम् ।
विलोक्यान्यनिबंधांश्च कार्य काव्यक्रियादरः ॥[६] – भामहः

त्रितयमिदं व्याप्रियते शक्तिर्व्युत्पत्तिरभ्यासः ।[७] -रुद्रटः

शक्तिर्निपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात् ।
काव्यज्ञशिक्षयाभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे ॥[८] – मम्मटः

एकावली (१.१२), वाग्भटालङ्कार (१.३) – इत्यादिष्वपि शक्तिर्व्युत्पत्तिरभ्यासा इति त्रितयं काव्यहेतुत्वेन स्वीकृतम् ।[९] ततोऽपि तेषां मम्मटाप्रभृतीनां मतं वर्तते यद् शक्तिनिपुणताऽभ्यासा इति त्रयोऽपि मिलिताः दण्डचक्रादिन्यायेन काव्यनिर्माणं प्रति हेतुः, न तु व्यस्ता, तृणारणिमणिन्यायेन प्रत्येकं हेतवः ।[१०]

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

तृणविशेषात् अरणिमथनात् सूर्यकान्तमणेश्च अग्नेः उत्पत्तिः पूर्वकाले भवति स्म। अग्निजनने त्रयाणां साम्यं भवेत् तथापि अग्निजननक्रियायां वैषम्यमेवास्ति। यथा तृणस्य तृणविशेषात्, घर्षणतः अरणेः एवं सूर्यकिरणसम्पर्केण मणितः अग्निः उत्पाद्यते स्म। त्रीण्यपि स्वतन्त्रकारणानि। शक्तिर्निपुणताभ्यासाः समुदिता दण्डचक्रादिन्यायेन परस्पर सापेक्षाः अथवा तृणारणिमणिन्यायेन प्रत्येकं कार्यजनकाः।)काव्यप्रकाशस्य झलकीकरटीकातः(अत्र द्वितीयं चिन्तनम् वर्तते यत् कतिपयानामन्यग्रन्थकर्तृणां मतानुसारं प्रतिभा शक्तिर्वा मात्रैकः कारणं काव्यकर्मणि। यथा – सा शक्तिः केवलम् काव्ये हेतुरिति यायावरीयः।[११]

प्रतिभैव च कवीनां काव्यकरणकारणम्।।वाग्भटः

व्युत्पत्त्यभ्यासौ तस्या एव संस्कारकारकौ न तु काव्यहेतू।।[१२]

तस्य कारणं कविगता केवला प्रतिभा।।[१३]:जगन्नाथ -

का प्रतिभा ?

प्रतिभा एका शक्तिः। यया शक्त्या काव्यविषये कविं रमणीयताया बोधो भवति। तत्र सः भावकेभ्यः अनुभूतसौन्दर्यस्य प्रत्यक्षं चित्रं प्रस्तौति। यया शक्त्या सः भावकानां सुप्तानामनुभूतीनां पुनः जागरणं करोति। सहैव नैजानुभूतानि रमणीयाणि वस्तून्यपि भावकः माध्यमेन वर्णनं कृत्वा सामान्यजनेभ्यः ग्राह्यं करोति।[१४] प्रतिभायाः अर्थः निम्नपरिभाषया स्पष्टं भवति – कवित्वबीजं प्रतीभानम्।[१९] - वामनः/रुद्रटः

प्रज्ञा नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभा मता............ वर्णना निपुणः कविः।[१५] – भट्टतौतः

प्रतिभा अपूर्ववस्तुनिर्माणक्षमा प्रज्ञा तस्या विशेषो रसावेशवैशद्यसौन्दर्यकाव्यनिर्माणक्षमता एवं शक्तिः प्रतिभानं वर्णनीयवस्तुविषय-नूतनोल्लेखशालित्वम्।[१६] - लोचनम्।

अपारे काव्यसंसारे कविरेकः प्रजापतिः। यथास्मै रोचते विश्वं तथेदं परिवर्तते॥[१७] - आनन्दवर्धनः

प्रसन्ना पदमव्यार्थयुक्त्युद्बोधविधायिनी।स्फुरन्ती सत्कवेर्बुद्धि प्रतिभासर्वतोमुखी॥[१८] – वाग्भट

वामनदिशा प्रतिभा

वामनाचार्यस्य मतानुसारं काव्यनिर्माणे काव्यसमुल्लासे काव्याङ्गानि साधनानि तञ्च त्रीणि लोको विद्या प्रकीर्णञ्च।[२०] तत्रापि लोकवृत्तं लोकः।[२१](वा.सूत्रवृत्तिः-१/३-२) शब्दस्मृत्यभिधानकोश-छन्दोविचितिकला – कामशास्त्र – दण्डनीतिपूर्वा विद्याः १-३-३।[२२]

लक्ष्यज्ञत्वमभियोगो वृद्धसेवावेक्षणं प्रतिभानमवधानञ्च प्रकीर्णम्)१-३-११) प्रथमाधिकरणस्य तृतीयेऽध्याये विंशतिसूत्रेषु काव्याङ्गानां निरूपणं वर्तते। तत्र तृतीये

Scanned with CamScanner

...ङ्ग प्रकीर्णम्। तत्रापि षड्प्रकीर्णानि, तेषु पञ्चमं प्रतिभानम्। तत्रोक्तम् – कवित्वबीजं प्रतिभानम् १-३-१६।[२५] कवित्वस्य बीजं कवित्वबीजम्। जन्मान्तरागतसंस्कारविशेषः कश्चित्। यस्माद्विना काव्यं न निष्पद्यते । निष्पन्नं वा हास्याऽऽयतनं स्यात् [२६] बीजमभिनवपदार्थस्फुरणहेतुः । संस्कारो वासनात्मा । यदाह भट्टगोपालः – " कवित्वस्य लोकोत्तरवर्णनानैपुण्यलक्षणस्य बीजमुपादानस्थानीयः संस्कारविशेषः । कार्यकल्पनीया काविद्वासनाशक्तिः इति।[२७] हास्यायतनं परिहासास्पदमिति। उक्तं च भामहेनापि–

नाऽकवित्वमधर्माय मृतये दण्डनाय वा।
कुकवित्वं पुनः साक्षान्मृतिमाहुर्मनीषिणः ॥[२८]

राजशेखरदृष्ट्या प्रतिभा

प्रतिभा शब्दस्य अथवा शक्तिशब्दस्य व्याख्यार्थं प्रज्ञाशब्दस्य प्रयोगो भवति। राजशेखरेण स्मृतिमतिप्रज्ञानां पारस्परिकान्तरमनेन प्रकारेण दर्शितमस्ति –" त्रिधा च सा (बुद्धिः) स्मृतिः मतिः प्रज्ञेति|:अतिक्रान्तस्यार्थस्य स्मर्त्री स्मृति |वर्तमानस्य मन्त्री मति |:अनागतस्य प्रज्ञात्री प्रज्ञा |सा त्रिप्रकाराऽपि कवीनामुपकर्त्री " ।[२९] काव्यप्रकाशस्य सम्प्रदायप्रकाशिनीटीकायां श्लोकोऽयं समागतः –

स्मृतिर्व्यतीतविषया मतिरागामिगोचराः।
बुद्धिस्तत्कालिकी ज्ञेया प्रज्ञात्रैकालिकी मता॥[३०]

राजशेखरदिशा कविकर्मणि समाधिः परं व्याप्रियते। मनसः एकाग्रता समाधिः| समाहितं चित्तमर्थान् पश्यति इति ।[३१] पुनश्चाभ्यसोऽप्यावश्यकः कविकर्मणि । उकतं च् तत्र –" अविच्छेदेन शीलनमभ्यासः । स हि सर्वगामी सर्वत्र निरतिशयं कौशलमाधत्ते [३२] इति । समाध्यभ्यासौ शक्तिं प्रणिधिः आन्तरिकः प्रयत्नः, अभ्यासस्तु बाह्यः प्रयत्नः । समाध्यभ्यासौ शक्तिं (कवित्वबीजभूतां काञ्चिद् वासनां) उद्भासयतः। अतः काव्यकर्मणि सैव शक्तिरेव हेतुः [३३] सा शक्तिः प्रतिभाव्युत्पत्तिभ्यां भिन्ना भवति । प्रतिभाव्युत्पत्तिक्रिये शक्तिजन्ये स्तः । शक्तिमान् लोकशास्त्रकाव्येषु निपुणो भवति एवं शक्तिसम्पनस्यैव पुंसः प्रतिभया पदार्थविभासो भवति। अर्थात शक्त एव प्रतिभावान्,शक्त एव व्युत्पत्तिमान्। उक्तं च – " शक्तस्य प्रतिभाति शक्तश्च व्युत्पद्यते। [३४]

Scanned with CamScanner

राजशेखरदिशा प्रति

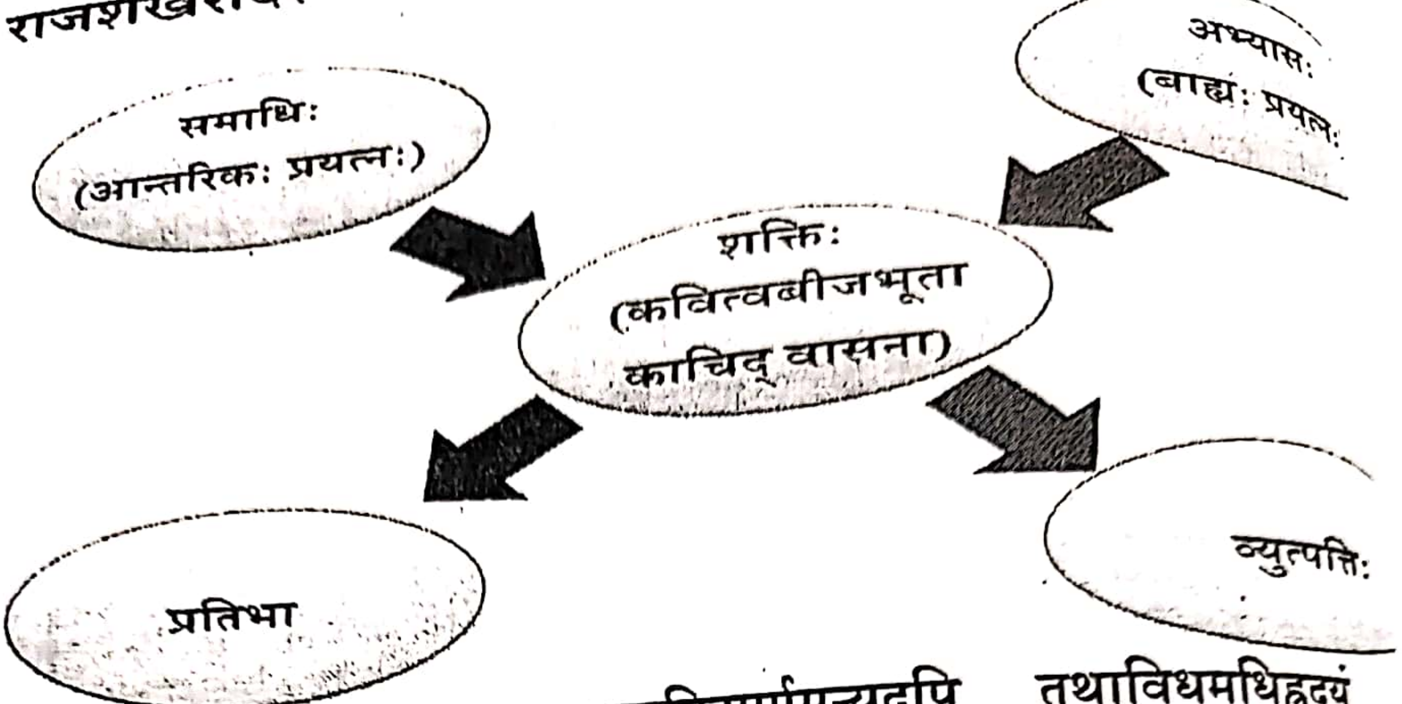

" या शब्दग्राममर्थसार्थमलङ्कारतन्त्रमुक्तिमार्गमन्यदपि तथाविधमधिहृदयं प्रतिभासयति सा प्रतिभा "[३५] इति राजशेखरः। प्रतिभाहीनस्य पदार्थसमूहः प्रत्यक्षोऽपि परोक्ष इव, प्रतिभावतः पदार्थसमूहः परोक्षोऽपि प्रत्यक्ष इव भवति । यथा- मेघाविरुद्रकुमारदासादयो जन्मान्धा अपि लोकोत्तरवर्णननिपुणाः श्रूयन्ते।[३६]

प्रतिभाभेदः-

सा प्रतिभा द्विधा कारयित्री भावयित्री च । **कारयित्री**-उक्तं च –"कवेरुपकुर्वाणा कारयित्री। साऽपि त्रिविधा सहजाऽऽहार्यौपदेशिकी च। जन्मान्तरसंस्कारापेक्षिणी सहजा। इह जन्मसंस्कारयोनिः आहार्या । मन्त्रतन्त्राद्युपदेशप्रभवा औपदेशिकी ।[३७] या जन्मान्तरसंस्कारापेक्षिणी अपि एतज्जन्मनोऽल्पेनापि संस्कारेण उद्बुद्धा तां सहजां निर्दिशन्ति विद्वांसः;या पुनः महता संस्कारेणोत्पद्यते साऽऽहार्या इति व्यपदिश्यते । या च ऐहिकेनैव उपदेशेन संस्कारेण च सम्पद्यते सा औपदेशिकी कथ्यते। तदनुगुणं कवयोऽपि त्रयः सारस्वतः आभ्यासिकः औपदेशिकश्चेति भेदात् । तत्र जन्मान्तरसंस्कारेण प्रवृत्ता सरस्वती (समुज्वलबुद्धिः) यस्यामसौ प्रथमो बुद्धिमान् सारस्वतः। इह जन्मनोऽभ्यासेन उद्भासिता भारती यस्यामसौ द्वितीयः आहार्यबुद्धिः आभ्यासिकः । उपदेशितैः मन्त्रतन्त्रादिभिः दर्शितः वाचां विभवो येन सः तृतीयो दुर्बुद्धिः औपदेशिकः। [३८]

Scanned with CamScanner

...शेखरदिशा प्रतिभाप्रकारः -

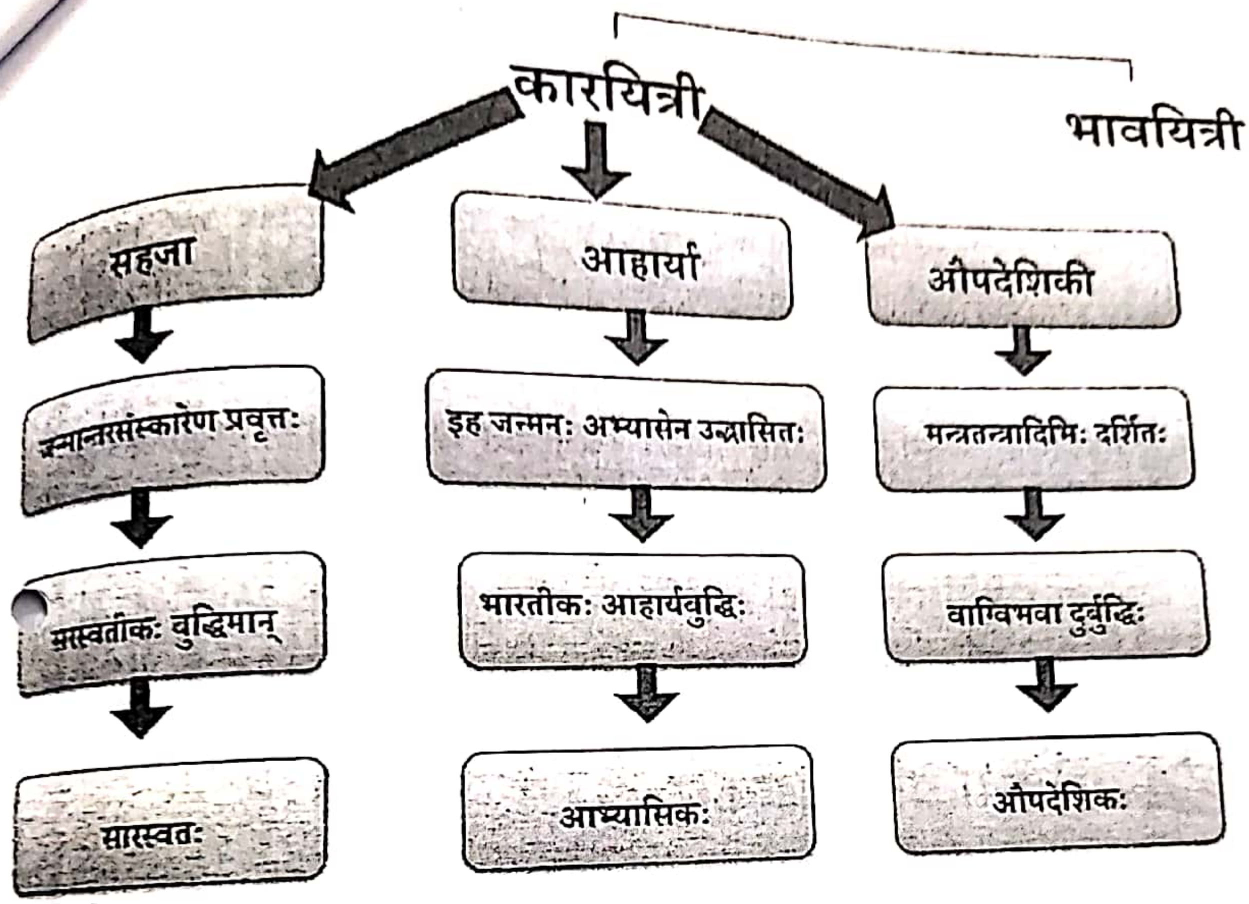

भावयित्री

भावकस्योपकुर्वाणा भावयित्री। सा भावयित्री प्रतिभा हि कवेः श्रमं (शब्दार्थसंयोजनात्मकं ...लम्) अभिप्रायं (मनोगतं भावम्) च भावयति । भावयित्र्या प्रतिभया कवेः व्यापारतरुः ...लितो भवति । तस्याः अभावे कवेः व्यापारतरुः अवकेशी (निष्फलः) भवेत् । तदनुसारं ...कान् विभजते राजशेखरः। भावकाः चतुर्विधाः अरोचकिनः, सतृणाभ्यवहारिणः, ...त्सरिणः,तत्वाभिनिवेशिनश्च।[३१]

(१)अरोचकिनः न रोचयति प्रीणियति इति अरोचको नाम रोगविशेषः,स अस्ति ...षां ते अरोचकिनः,अर्थात् अरोचकव्याधिशालिनः । यथा अरोचके रोगे जाते स्वादिष्टऽप्यन्ने ...रुचिर्न भवति जनानां तथैव अरोचकिनो भावकाः कवयोऽपि सरसेऽपि काव्ये तुत्छत्वप्रत्ययात् ...नासादिसङ्कोचादिकं कुर्वन्ति ।

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

१९. वामनकाव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिः,१-३-१६ वृतौ/रुद्रटः १/१५.१६-२०-२७ तत्रैव,
३/१,२,३,एवं११

२० .२७-तत्रैव १ ११एवं ,३,२,१ / ३ –

२८. भामहः काव्यालङ्कारः-१-१२

२९.राजशेखरः काव्यामीमासा,४/पृ-४९

३०.त्रिवेन्द्रम्-संस्करणस्य काव्यप्रकाशस्य ".सम्प्रदायप्रकाशिनी" टीका,पृ,-१३

३१.राजशेखरः-काव्यामीमासा,४/पृ-४९

३२.तत्रैव – ४/पृ.-५०

३३."सा केवलं काव्य हेतुः" इति यायावरीयः।तत्रैव,पृ-४/५१

३४. तत्रैव- पृ.-५१

३५.तत्रैव- पृ.-५१

३६.तत्रैव- पृ.-५२

३७.तत्रैव- पृ.-५५

३८.तत्रैव- पृ.-५६

३९. तत्रैव- पृ.-६१

४०.तत्रैव- पृ.-६२

४१.तत्रैव- पृ.-६३

४२.तत्रैव- पृ.-६४

४३.तत्रैव- पृ.-६४

४४.रुद्रटः-काव्यालङ्कारः,१/१६

४५.हेमचन्द्रः-काव्यानुशासनम्,पृ-४-५

४६. राजशेखरः-काव्यमीमांसा,५/पृ-७२

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner